

і потрібно повчитися, то не українцям у «великоросів», а навпаки, оскільки Бог завжди на боці скривдженого, а не кривдника.

3.5 Сутність християнської догми Еріха Фромма (Н. Буряк)

В статті Буряк Н. Б. «Сутність християнської догми Еріха Фромма» розглядається динаміка розвитку релігійних поглядів Еріха Фромма. Вперше було зроблено порівняльний аналіз усіх робіт Фромма, що стосуються теми релігії. Фромм приділяє питанню пошуку себе та суспільства у вірі досить велику кількість часу, тому подібний дослід є досить актуальним і потребує певного заглиблення у суть деяких світових релігій, зокрема християнства. Питання проявів і протидії гуманізму та авторитаризму християнства, його історична еволюція та ідеали кидають свого роду виклик видатному філософу і змушують його працювати над цим складним питанням майже все його життя. Догмат Еріха Фромма розвивався так, що спочатку існувало уявлення про людину, що стала Богом, і перетворилося на уявлення про Бога, що став людиною. Концепція світу старозавітних пророків виходила за межі відносин між людьми, гармонія повинна запанувати між людиною і природою. Мир між людиною і природою – це гармонія між Богом та людиною. Еріх Фромм назавжди порвав з іудаїзмом у 26 років і з того часу вважав себе християнином. Однак християнство Фромма, його розуміння Бога, ролі Христа у світовій історії, тлумачення еволюції ідей Спасителя і зараз дивують своєю сміливістю і неортодоксальністю.

Ключові слова: Бог, людина, релігія, природа.

***N. B. Buriak. The essence of the Christian dogma by Erich Fromm.** In the article is widely considered the dynamics of religious beliefs Erich Fromm. For the first time a comparative analysis of all Fromm's work relating to the theme of religion. Fromm devoted to the search itself and society in faith quite a lot of time because such research is very important and requires a recess in the nature of some of the world's religions, including Christianity. Questions and countermeasures manifestations of humanism and authoritarian Christianity, its historical evolution and ideals throw a kind of challenge to the outstanding philosopher, and forced him to work on this complex issue almost all his life. Dogma Erich Fromm developed so that initially there was an idea of the man who became God, and turned on the idea of God became man. The concept of the Old Testament prophets world extend beyond relationships between people, harmony should prevail between man and nature. Peace between man and nature is harmony between them. Erich Fromm permanently broke with Judaism in '26 and has since considered himself a Christian. But Christianity Fromm, his understanding of God, the role of Christ in history,*

the interpretation of the evolution of ideas and Savior is surprising for its boldness.

Keywords: *God, man, religion, nature.*

Протягом всієї історії теоретичної думки людина постає істотою невідомою. Антропологи у своїх пошуках робили спроби з обговорення таких тем, як, наприклад, сутність людини, її фундаментальні відмінності від інших істот, її потреби і здібності, її відносини з Богом і релігією, її еволюція. Незважаючи на те, що на цьому довгому шляху виникали значні сумніви, до яких можна віднести і гуманістичне мислення, але й тут деякі дослідники відмовилися від шляху, окресленого сформованими правилами. Відтак все повинно бути призначене для реалізації людських матеріальних потреб; західна людина, яка визнала Бога найголовнішою сутністю до епохи Відродження, після закінчення цього періоду замінила себе Богом і перестала погоджуватися з наявністю якоїсь волі і сили, що виходить за рамки своєї власної. І навіть, якщо десь згадували Бога, то це швидше був такий Бог, який повністю служить людині, і якщо в один день він не виконує свою місію – одразу ж осуджується. Цей погляд вважається однією з найважливіших характеристик західного мислення останніх століть.

Звичайно, необхідно відзначити, що Захід не означає захід в географічному розумінні. Тому як на Заході є люди, орієнтовані на Творця, так є вони й на Сході, де також є люди, що погоджуються з гуманістичними поглядами. Тому Захід тут означає людей, які думають поза межами релігійного мислення і культури. Еріха Фромма можна сміливо зарахувати саме до такого типу людей. Жодній людині не чужа релігія, бо вона містить в собі працю, мистецтво, науку, філософію, любов, дружбу, дозвілля і все інше, що дає задоволення інтелектуальної складової людського життя. Таким чином, згідно думок Фромма, немає різниці між святим і релігійною людиною, з одного боку, і далекою від релігії людиною – з іншого. Інтелект людини диктує їй дотримання божественних заповідей і проходження по шляху еволюції, оскільки різниця між людиною і твариною – це наявність високого інтелекту і розуму, а також наявність діяльності на основі перерахованого. Правда, не можна порівнювати людину-руйнівника зі святим, бо в такому випадку між людиною і тваринами не буде ніякої різниці, більше того, можна сказати, що така людина стоїть на рівні нижче тварини.

Теоретичними аспектами питання християнства займалися такі видатні дослідники як Ранович А. Б. у своїй праці «Очерк истории раннехристианской церкви», Ленцман Я. А. у роботі «Было ли христианство коммунистическим?», Амусин І. Д. у своїй роботі «Рукописи Мертвого моря» і Ковалев С. І. у своїй праці «Основные вопросы происхождения христианства». Визначення Бога за Еріхом Фроммом: «Бог – це одне з багатьох поетичних виразів найвищої цінності в гуманізмі,

що не є реальністю. Хоча неможливо уникнути того, що, говорячи про монотеїстичні системи, я часто використовую слово «Бог», оскільки було б ніяково кожен раз додавати моє власнейого тлумачення. Тому я одразу ж хочу пояснити свою позицію. Якщо б я міг визначити свої погляди приблизно, я би назвав їх недеїстичним містицизмом» [6. – С. 219].

Еріх Фромм є неофройдистом, тому корінь його робіт починається з висвітлення поглядів Зигмунда Фрейда. У праці «Тотем і табу» Фрейд показав, що тварина – Бог тотемізму – це піднесений образ батька [4]. Поняття Христа розкривалося через догмат усиновлення, який стверджував, що Бог прийняв людину Ісуса як свого сина, іншими словами, бідна і страждаюча людина стала Богом. У цьому догматі знайшли своє релігійне вираження революційні надії і прагнення бідних і принижених. Фромм у своїй праці «Догмат про Христа» пише: «У ранньому співтоваристві ентузіастів християнської проповіді Ісус був людиною, звеличеною до Бога після своєї смерті, яка незабаром повинна повернутися, щоб здійснити суд, зробити щасливими тих, хто страждає, і покарати правителів..., людина, яка піднята до Бога і яку її усиновляє Бог. Так розкривається значення того факту, що раніше християнську спільноту приваблювало доктриною усиновлення, теорією вознесення людини до Бога» [7. – С. 380].

Через рік після проголошення християнства офіційною релігією Римської імперії був офіційно прийнятий догмат, що Бог й Ісус тотожні, мають єдину сутність і що Бог тільки втілюється в людині. У цьому новому погляді революційна ідея звеличення людини до Бога була замінена ідеєю сходження божественного акту любові на людину і тим самим порятунку останньої від розбещеності. У період феодальної роздрібленості Західної Європи католицька церква була єдиною централізованою організацією, начолі якої стояв римський папа – єпископ Риму, що вважався наступником апостола Петра, якому Христос заповів створення церкви. Церква відігравала панівну роль в ідеології середньовічного суспільства. Відсутність різкої межі між суспільствами Стародавнього світу і Середніх віків давало можливість використовувати апологетику рабства для виправдання кріпацтва. Еріх Фромм вважав, що людина, яка піднялася до статусу божества, перетворюється на Сина Людського, який завжди був Богом, але все ж відрізняється від нього.

На першій стадії еволюції Бог розглядається як абсолютний володар. Він створив природу і людину й, у випадку їх невдоволення, він може знищити те, що створив. Але ця абсолютна влада Бога над людиною врівноважується ідеєю, що людина – потенційний суперник Бога. Людина може стати Богом, якщо тільки відкусить від дерева пізнання і від дерева життя. Спокушені змієм Адам та Єва відкушують від дерева пізнання і тим самим виконують перший із двох кроків. Бог відчуває загрозу своєму пануванню. Він говорить: «Ось, Адам став як один з Нас, знаючи добро і зло; і тепер коли б не простяг він своєї руки, і не взяв ще й від дерева життя,

і не відкусив, і не став жити вічно» (Бут. 3:22). Щоб захистити себе від небезпеки, Бог виганяє людину з раю і обмежує термін її життя до ста двадцяти років. Християнська інтерпретація акту непокори людини як її «падіння» кидає тінь на істинне значення цієї історії. У біблійному тексті нема навіть слова «гріх»; людина кидає виклик владі Бога, вона має сили на це, тому що людина потенційно є Бог [1. – С. 280].

Концепція Бога у процесі еволюції, що почалася з ревнивого Бога Адама і пройшла стадію безіменного Бога Мойсея і перетворилася в Бога Маймоніда, про якого людина може знати тільки те, чим він не є. «Негативна теологія» Маймоніда у підсумку має своїм наслідком кінець теології. Як може існувати «наука про Бога», якщо про Бога не можна щось сказати або помислити, якщо сам Бог немислимий – Ніщо? Обговорення концепції Бога привело до висновку, що на біблійний і більш пізній іудейський погляд значення має лише одне міркування – те, що Бог існує. Міркуванням про сутність Бога не приділялось великого значення, а відтак теологічний розвиток порівняний з появою християнства відсутній. Однак зрозуміти феномен відсутності ефективної теології в іудаїзмі можна, лише повністю зрозумівши те, що єврейська теологія була теологією негативною не тільки в тому сенсі, який надавав їй Маймонід, а й у другому - визнання існування Бога являє собою в першу чергу відкидання ідолів [5. – С. 60]. За Еріхом Фроммом, роль Бога в історії – відправляти своїх вісників та пророків, які мають чотири функції: «Перша – вони пояснюють людині, що існує Бог і що мета людини – стати повністю людиною, що означає – бути як Бог. Друга – вони показують людині альтернативи, між якими вона може обирати, і наслідки такого вибору. Вони часто виражають альтернативу у термінах нагород та покарань Бога, але завжди саме людина своїми вчинками здійснює вибір. Третя – вони заперечують і протестують, коли людина обирає неправильний шлях. Але вони не залишають народ, бо ж вони його совість, й при цьому говорять навіть тоді, коли всі інші мовчать. Четверта – вони мислять не у термінах індивідуального спасіння, але вірять, що спасіння кожного пов'язане із спасінням усього суспільства. Вони стурбовані створенням суспільства, яким би правили любов, справедливість і правда. Вони наполягають на тому, що політика повинна оцінювати на базі моральних цінностей, і що функція політичного життя – реалізація цих цінностей» [6. – С. 223].

Що ж стосується окремо православ'я, то Фромм вважав, що православна церква відрізнялася від католицької особливою терпимістю і не проводила насильницької християнізації підкорених народів і не брала участь у «полюванні на відьом». Унікальність приходу християнства на Русь полягала в тому, що князь Володимир виявився першим володарем, який всерйоз сприйняв заповіді нової віри й скасував смертну кару. Як оповідає «Повість врем'яних літ», незабаром до нього прибігли схвильовані греки-священнослужителі, кричучи: «Чому не караєш

розбійників?». «Гріха боюся», – відгукнувся князь. – «Як там говорив Господь: «Не убий», «Не судіть, і не судимі будете, прощайте, та прощені будете» і так далі». Святі отці одразу ж процитували йому послання Павла до римлян: «Начальник Божий слуга тобі на добро. Якщо ж робиш зло, бійся, бо не дарма він носить меча, він бо Божий слуга, месник у гніві злочинцеві!». «Так, що ти для того і поставлений Богом, щоб розрізняти добрих і злих». Володимир полегшено зітхнув і наказав страту відновити. Природно, церква дбала тут не тільки про княжі, а й про власні інтереси – перше повстання проти введення християнства відбулося вже в 989 році в Новгороді. І як тут переконувати неосвічених язичників без смертної кари?

На православну Русь не поширилося західне «полювання на відьом». Проте відьом у нас спалювали [2]. Вже в «Повісті врем'яних літ» ми зустрічаємо рядки, гідні включення до «Молоту відьом»: «Більше ж всього через дружин бісівські ворожіння бувають, бо споконвіку біс жінку спокусив, вона ж чоловіка, бо й в наші дні багато волхвують жінки чарами, і отрутою, і іншими бісівськими підступами» (для порівняння, початок «Молота відьом» 1487: «Це молот лиходійок. Єресь ця не лиходіїв, а лиходійок, тому так і названо. Якби не жіноча збоченість, світ був би вільний від безлічі небезпек». Взагалі, викриття терористичної політики по відношенню до своїх прихильників і визнання її цілком нормальним явищем, коли справа йде навпаки, є загальним місцем політичної пропаганди.

Що стосується церковного терору, не пов'язаного з розколом – останні його яскраві прояви були у кінці XVII і на початку XVIII століття. Ще в 1687 році була заснована Слов'яно-греко-латинська академія. За сумісництвом ця установа займалася боротьбою з інакодумцями. Вона відала духовної цензурою, надзирала, як за шкільною, так і за домашньою освітою, і користувалася правом судити викритих єретиків. З менш жорстких заходів щодо зміцнення релігійності слід згадати указ про вигнання нехрещених євреїв від 2 грудня 1742 року. Існувала система штрафів за розмови у церкві і неучасть у хресних ходах. Імператриця Єлизавета карала тих, хто базікав у церкві, ланцюгами, які були «для знатних чинів мідні золочені, для посередніх – білі луджені, а для інших чинів – просто залізні» [3. – С. 44].

Отже, історія вітчизняної церкви показує її значно більш м'яку політику до єретиків, ніж на Заході. Так, не отримала у нас широкого застосування страта через спалення живцем. Інше питання: які були причини цього? Може теорії Фромма про гуманізм мають сенс? Може гуманізм православного вчення порівняно з католицьким? Дійсно, відірваність нашої вітчизни від європейського розвитку християнства зіграла певну роль. Адже там масові спалення почалися після папських булл про заснування інквізиції, а на православну Росію їх дія не поширювалася. Серед зятяних гонителів єретиків були безсумнівні шанувальники католицької церкви. Перше спалення єретиків було

проведено з ініціативи церковного собору. Особливий фанатизм проявив Йосип Волоцький, зарахований російською православною церквою до образу святих. Як бачимо, якби дали нашій церкві волю, то вона заснувала б інквізицію не гірше папської. На щастя, цієї волі їй не дали. Тут справа не в догматичній, а організаційній різниці православ'я від католицизму – абсолютному підпорядкуванні церкви державі. Державі було до еретиків достатньо байдуже: вона навіть подавала їм приховану підтримку. Тут можна привести, як приклад, і Івана III, і Івана Грозного, і петровський сенат. Але перебільшенням було б оголосити світську владу покровителькою еретиків. Якби розбіжності не виникали між світською і духовною владою, православ'я залишалося державною ідеологією, яку держава охороняла від всіляких нападів. Іван III, який довго співчував «жидовілим» у підсумку дав добро на їх спалення. Пізніше не уникнув вигнання і Никон, який намагався протиставити себе царю. Отже, спалення еретиків проходили на Русі з 1504 до 1743, і досить регулярно. Каралися еретики також іншими способами, наприклад їх топили. Причина рідкості переслідувань за релігійні переконання, по-перше – в розриві з західно-європейським християнством, а по-друге – в підлеглому положенні, залежності православної церкви до держави.

У центрі грецької, слов'янської і руської християнської літератури, якою користувалися миряни, відзначаємо дві ідеї – Фобос і Агапе, страх і любов. Страх і любов у їхній єдності регулювали релігійне життя середнього християнина на Русі, але в різні часи в різних пропорціях рівновага страху і любові характерна для давньоруського християнства аж до Московського періоду християнства на наших теренах. Для середньої людини страх Божий був єдино можливим ставленням до Бога. Як любов не може існувати, не будучи всеохопною, а любов до людей є необхідним доповненням любові до Бога, так само й щодо страху, якщо він стає головним релігійним принципом. Страх перед Богом зменшується по мірі того, як у подальшому розвивається концепція Бога. Людина стає партнером Бога і майже на одному рівні з ним. Бог залишається законодавцем, тим, хто нагороджує і карає, але його нагороди і покарання стають випадковими діями, зокрема рішення Бога про долю людини у кальвінізмі. Вони є результатом підкорення людини моральному закону або його порушення, що не сильно відрізняється від безособової карми в індуїзмі. Бог у Біблії і в більш пізній традиції дозволяє людині бути вільною, відкриває їй мету людського життя, вказує дорогу, слідуючи якою можливим стає досягти цієї мети, однак не змушує тримати той чи інший напрямок. Навряд чи може бути інакше у релігійній системі, в якій найвищою нормою розвитку людини є свобода. Ідолопоклонство за своєю природою потребує покори, а шанування Бога – незалежності [6. – С. 246].

Для того, щоб відповісти на спочатку поставлені питання, розглянути потрібно раннє християнство й ідеї Христа. Фромм вважає, що раннє християнство було гуманістичним вченням, а не авторитарним, що

очевидно з духу і букви всіх висловлювань Ісуса. Повчання Ісуса: «Царство Боже всередині вас є» (Лк. 17:21) є простим і ясным вираженням гуманістичного мислення. Проте всього через кілька сторіч після того, як християнство з релігії бідних і скромних хліборобів, ремісників і рабів перетворилося на релігію правителів Римської імперії, домінувати стала авторитарна тенденція. Але й тоді конфлікт авторитарних і гуманістичних принципів в християнстві не припинився. Це був конфлікт Августина і Пелагія, католицької церкви і безлічі єретичних груп, конфлікт між різними сектами всередині протестантизму. Гуманістичний елемент ніколи не зникав в історії християнства та іудаїзму і навіть отримав одне зі своїх потужних проявів у містичній думці, що виникла всередині цих релігій. Містики були глибоко вражені силою людини, її подібністю Богові, тією ідеєю, що Бог не може без людини, як і людина – без Бога; вони зрозуміли, що людина створена по образу Божому, в сенсі фундаментальної тотожності Бога і людини. Не страх і покора, а любов і ствердження власних сил лежить в основі містичного досвіду. Бог – це символ не влади над людиною, а людського самовладдя. Еріх Фромм у своїй праці «Людина вовк чи вівця» каже, що: «Великі інквізитори і диктатори засновували свої системи влади якраз на передумові, що люди є вівцями. Саме думка, згідно якій люди вівці, а тому мають потребу у вождях, які приймають за них рішення, нерідко надавало самим вождям тверду переконаність, що вони виконували цілком моральну, хоча інколи і вельми трагічну роботу: приймаючи на себе керівництво і знімаючи з інших тягар відповідальності і свободи, вони давали людям те, що ті хотіли. Однак, якщо більшість людей вівці, то чому вони ведуть життя, яке повністю цьому суперечить?» [8]. Історія людства написана кров'ю. Це є історія насильства, що ніколи не припиняється, оскільки люди майже завжди підкоряли собі подібних за допомогою сили. Питання про те, чи є людина вовком чи вівцею, це лише загострене формулювання питання, яке в самому широкому і загальному сенсі належить до основоположних проблем теоретичного і філософського мислення західного світу, а саме: чи є людина по суті злою і порочною, або вона добра за своєю суттю і здатна до самовдосконалення?

Непокора Богу з боку Адама і Єви не розглядається як гріх у старому Заповіті, Фромм наголошує, що людська природа зіпсована гріхом Адама, але внутрішньо людина прагне до добра, воля і є прагнення до добра. Навпаки, цей опір є передумовою того, що людина усвідомила самого себе, що вона стає здатною вирішувати свої справи. Відтак цей перший акт непокори зрештою є першим кроком людини в її шляху до свободи. Здається, що цю непокору було навіть передбачено божим планом. Згідно пророків, саме завдяки тому, що людина була вигнана з раю, вона змогла сама формулювати свою історію, розвивати свої людські сили і в ролі повністю розвиненого індивіда досягти гармонії з іншими людьми і природою. Ця гармонія заступила на місце колишньої, в якій людина ще не була індивідом. Месіанська думка пророків явно виходить з того,

що людина в своїй основі непорочна і може бути врятована. Прикладів злодіянь в Старому Завіті не менше, аніж прикладів праведних справ, але в ньому жодного разу не робиться винятку для таких піднесених образів, як цар Давид. З погляду Старого Завіту людина здатна як до хорошого, так і до поганого. Вона має вибирати між добром і злом, між благословенням і прокляттям, між життям і смертю. Бог ніколи не впливає на це рішення. Він допомагає, посилаючи своїх посланців пророків, щоб наставляти людей тому, яким чином вони можуть розпізнавати зло і здійснювати добро, щоб попереджати їх і заперечувати їм. Але після того, як це вже відбулося, людина залишається наодинці зі своїми «двома інстинктами» прагненням до добра і прагненням до зла, тепер вона сама повинна вирішувати цю проблему. З розвитком християнської церкви з'явилася точка зору, яка збігалася з думками Еріха Фромма, що непокора Адама була гріхом причому настільки тяжким, що загинула природа самого Адама і всіх його нащадків. Тепер людина не могла більше власними силами звільнитися від цієї порочності. Тільки такий акт Божої милості, як поява Христа, який помер за людей, може знищити цю порочність і врятувати тих, хто вірує в Христа. Догма про первородний гріх не залишалася безперечною всередині самої церкви. Лютер був ще більш радикальний у своєму переконанні про вроджену підлість і порочність людини, але в той же час мислителі Ренесансу, а пізніше і Просвітництва, наважилися на помітний крок у протилежному напрямку. Останні наголошували, що все зло в людині є лише наслідком зовнішніх обставин, а тому у людини насправді немає можливості якогось вибору. Вони вважали, що необхідно лише змінити обставини, з яких виростає зло: тоді початкове добро в людині проявиться майже автоматично. В саду Едему людина живе в повній гармонії з природою, але не усвідомлює самого себе. Свою історію людина починає з першого акту непослуху заповіді. Однак з цього моменту людина починає усвідомлювати себе, свою відособленість, своє безсилля; її виганяють з раю і два ангели з вогняними мечами перешкоджають її поверненню. Вона є ніби Бог, але й тварина частково нескінченна і частково кінцева. Необхідність шукати нові рішення питання існування людини, все більш високі форми єднання з природою, оточуючими людьми і самим собою виступає головним завданням Еріха Фромма.

Вже перші праці Фромма свідчать про його інтерес до релігійної проблематики: в 1930 р він публікує велику статтю «Християнська догма», в якій робиться перша спроба з'єднання марксистської соціології та психоаналізу при розгляді еволюції християнства. Зведення релігії до дитячих комплексів і неврозу нав'язливих станів (З. Фрейд, Т. Райк) піддаються критиці, раннє християнство протиставляється християнству як державній релігії. Після приходу до влади нацистів в 1933 р Фромм емігрує до США, де в основному і проходила його діяльність як провідного теоретика неофрейдизму. Поряд з іншими представниками

цього напрямку в психоаналізі (К. Хорні, Г. С. Салліван) Еріх Фромм критикує прагнення ортодоксальних фрейдистів зводити соціальне в людині до інстинктів. Як здорова, так і нестабільна психіка розглядаються Еріхом Фроммом у зв'язку з різними культурними чинниками, соціальними відносинами пануючими в даному суспільстві. При цьому Еріх Фромм виступає як критик капіталістичного суспільства, яке сприяє появі психічних захворювань. Протягом усієї своєї діяльності Фромм протиставляв капіталізму «здорове суспільство», в якому відсутні експлуатація, відносини панування і підпорядкування. Історія релігії повністю підтверджує існування цієї кореляції між соціальною структурою і видами релігійного досвіду.

Еріх Фромм каже, що для того, щоб зрозуміти сенс віри ранніх християн, необхідно дослідити те, хто підтримував раннє християнство. Це були маси неосвіченої бідноти, пролетаріат Єрусалиму і селяни з сільської місцевості. Вони постійно ждали зміни існуючих умов. Християнство виросло як історичний месіансько-революційний рух серед бідних, неосвічених, революційних мас.

Яким Фромм бачив первісне християнство? Він вважав, що в основі лежить есхатологічне очікування. Ісус проповідував про близьке настання царства Бога. Він хотів, щоб люди побачили в його діяльності початок нового царства. Ісус проголосив, що він незабаром повернеться, незадовго до своєї смерті і він заспокоїв своїх учнів з приводу свого відходу, вселяючи в них впевненість, що він відразу ж увійде у надприродний стан з Богом. Ранні християнські проповіді не були економічного чи соціально-реформаторського характеру, а скоріше були обіцянкою, що в недалекому майбутньому бідні будуть багатими, голодні ситими, а пригноблені отримають владу. Фромм зазначає, що суть ранньохристиянської громади, її демократичний, братній характер тісно пов'язані з ненавистю до духовної і політичної влади. Варто підкреслити, що в ранньому християнстві людина піднята до Бога, її усиновляє Бог. У ранньохристиянському міфі Отця вбивають у Сині.

Людина, яка піднялася до божества, перетворюється на Сина Людського, що завжди був Богом. Він єдиний з Богом, але все ж відрізняється від нього. До кінця другого століття християнство перестало бути релігією бідних та рабів. Фромм каже, що християнство трансформувалося за три століття свого існування і перетворилося на нову релігію. Також видозмінилася і концепція Ісуса. У ранньому християнстві переважала віра в те, що людина Ісус піднісся до Бога. З розвитком християнської Церкви уявлення про Ісуса більше схилилося до спіритуалістичної точки зору, а саме - не людина піднесена до Бога, а Бог спустився щоб стати людиною. Вирішальний елемент полягав у переході від ідеї перетворення в Бога до ідеї перетворення Бога в людину.

За Фроммом, головні значення віри ранніх християн полягали в бажанні повалити Бога Отця або його земних представників.

Образ страждаючого Христа спочатку виник з потреби в ідентифікації частини страждаючих мас і визначався потребою спокути злочинної агресії проти батька. Догмат розвивався: уявлення про людину, що стала Богом, перетворилося на уявлення про Бога, що став людиною. Концепція світу старозавітних пророків виходить за межі відносин між людьми, гармонія повинна запанувати між людиною і природою. Мир між людиною і природою – це гармонія між ними. Людина і природа більше не роз'єднані: людині більше не загрожує природа, вона належить природі, а природа належить людині.

Висновок. Раннє християнство було релігією бідних і гноблених. Історія релігійних сект, які борються з авторитарним політичним тиском, знову і знову показує цей принцип у дії. Там, де релігія вступила в союз зі світською владою, вона повинна була стати авторитарною. Дійсне падіння людини знаходиться у самопожертві, у підпорядкуванні владі, у тому, що вона йде проти себе, навіть якщо це маскується як поклоніння Богу. На користь теїстичної релігії постійно висувуються два аргументу. Один полягає в наступному: чи можна критикувати залежність від сили, яка перевершує людську?; хіба людина не залежить від зовнішніх сил, які вона не може зрозуміти, а тим більше – керувати ними? Звичайно, людина залежна від смерті, схильна до впливу віку, хвороби. Навіть якщо б вона могла керувати природою і повністю поставити її собі на службу, вона сама і її земля все одно лише нікчемні порошоки у Всесвіті. Але одна справа визнавати залежність і обмеженість, а зовсім інша – задовольнятися цією залежністю, поклонятися тим силам, від яких ми залежимо.

З точки зору Фромма, людина насправді падає в момент власного відчуження і внаслідок цього опускає руки перед силою, займаючи тим самим протилежну собі самій позицію. Незважаючи на те, що подібне трапляється в рамках поклоніння Богові, відчуження відбувається і тоді, коли людина поклоняється силам за межами своєї особистості. Незважаючи на те, що людина цікавиться співвідношенням самої себе за межами власної особистості, тим не менше, це зовсім не те, що насправді можна реалізувати в матеріальному світі, який вимагає вагомих доказів. Еріх Фромм визнає відчуження сучасної людини у відносинах виробничого капіталізму й вірить в те, що звернення людини до матеріальних речей і явищ, домінування комерції, перехід від середніх віків до промислового суспільства, поява приватної власності, соціальних відносин, системи оцінки капіталізму, культури, релігії і раціоналізму являють собою основні фактори відчуження, бо людина за допомогою даних причин віддаляється від «особистого Я». Все це в комплексі показує вплив християнства на Еріха Фромма.

Список використаних джерел:

1. Алексеенко И. Р. Последняя цивилизация // Алексеенко И. Р., Кейсевич Л. В. Человек. Общество. Природа. – К., 1997.

2. Антоний (Блум А. Б.). Православное свидетельство в инославном мире // Церковь и время. – Лондон, 14 июля 1998 г.
3. Антоний (Блум), митрополит Сурожский // Церковь и время. – 1998. – № 3. – С. 44-62.
4. Добренъков В. І. Неофрейдизм в поисках "истины" (иллюзия и заблуждения Эриха Фромма).
5. Фромм Э. Духовная сущность человека. Способность к добру и злу // Человек и его ценности. – М., 1988. – С. 56-62.
6. Фромм Э. Вы будете как боги. – М., 2014. – С. 203-406.
7. Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе. – М., 2005.
8. Фромм Э. Человек волк или овца? (URL: <http://avtonom.org/old/lib/theory/fromm/man.html?q=lib/theory/fromm/man.html>).
9. Erich Fromm. The Anatomy of Human Destructiveness. – Holt Paperbacks, 1992.

3.6 Іван Павло II про логіку діалогу між Католицькою Церквою та ісламом (Сергій Присухін)

Стаття С. Присухіна «Іван Павло II про логіку діалогу між Католицькою Церквою та ісламом» присвячена філософсько-богословським напрацюванням Папи Римського Івана Павла II щодо аналізу змістовних характеристик поняття «діалог між католицизмом і ісламом», а також логіки його здійснення в непростому й суперечливому сьогоденні.

Ключові слова: діалог, міжрелігійний діалог, діалог між католицизмом і ісламом, діалог і прощення, діалог і свобода совісті, братерський діалог.

The article of Sergiy Prysukhin «John Paul II about the logic of the dialogue between the Catholic Church and Islam» is devoted to philosophical and theological developments of Pope John Paul II in relation to the analysis of substantial characteristics of the concept «dialogue between Catholicism and Islam», and the logic of its implementation in a complex and contradictory present.

Keywords: dialogue, interfaith dialogue, the dialogue between Catholicism and Islam, dialogue and forgiveness, dialogue and freedom of conscience and brotherly dialogue.

Актуальність проблеми. Непростий, а почасти суперечливий діалог між католицизмом та ісламом в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. щонайбільше загострив дискусії щодо бажаного і необхідного в цьому процесі. Загострення суперечок відбулося через активізацію діяльності